

Årringen 2012

Annual Review No 16 of The Arboretum &
Botanical Gardens, University Museum of
Bergen, The University of Bergen

ISSN: 0809-5213

Journal home page:

<https://www.uib.no/universitetshagene/66488/%C3%A5rringen>

Årringens botanisk-etymologiske språkspalte

Epler, pærer og plommer i språklig (og pomologisk) perspektiv

Tor Jan Ropeid, Institutt for fremmedspråk, Universitetet i Bergen,
postboks 7805, 5020 Bergen (e-post: tor-jan.ropeid@uib.no)

To cite this article: Ropeid, T.J. 2013. – Årringens botanisk-etymologiske språkspalte – Epler, pærer og plommer i språklig (og pomologisk) perspektiv. – Årringen 2012 (16): 137–143.

Published March 2013

Tor Jan Ropeid, Institutt for fremmedspråk, Universitetet i Bergen, postboks 7805, 5020 Bergen (e-post: tor-jan.ropeid@if.uib.no)

Alle har vi et forhold til epler, pærer og plommer som frukt, men i denne lille artikkelen skal vi se litt på de språklige sammenhenger som ligger skjult i disse velkjente fruktnavnene. Samtidig kan vi ikke helt unngå også å ta på oss fruktdyrkerens briller, og det blir derfor også plass til både noen pomologiske og kulturhistoriske sideblikk.

I denne frukttrioen er eplenavnet uten tvil det mest ærverdige. Det kan føres tilbake til de eldste førhistoriske språksjikt, og den germanske formen kan rekonstrueres som **aplu-*. Det interessante er at det germanske ordet har gamle paralleller i ikke-germanske språk, f.eks. gammelirsk *ubull*, litauisk *oboulas*, kirkeslavisk *abluko*. Det vi finner her, er et godt eksempel på den såkalte germanske lydforskyvningen, hvor bl.a. *b*, *d*, *g* ble forskjøvet til *p*, *t*, *k*. Dette viser at eplet er en frukt som de germanske stammene må ha kjent til siden de eldste tider (den germanske lydforskyvningen var avsluttet ca. år 500 f.Kr., altså før romernes ekspansjon nordover i Europa). Vi har med et ord å gjøre som dukker opp i lignende former i samtlige germanske språk: gammelhøytysk *apful* (her har den såkalte høytyske lydforskyvningen ført til at *-p-* er blitt til *-pf-*), gammelengelsk *æppel*, norrønt *epli*. Listen kan lett videreføres helt fram til dagens moderne germanske språk. Lenge mente man at ordet også kunne finnes igjen i den italienske småbyen *Avella*, som i antikk tid het *Abella*. Den romerske dikteren Vergil (70 f.Kr. – 19 f. Kr.) kalte byen ”malifera” (eplerik), noe som imidlertid ikke helt stemmer med de faktiske forholdene. *Abella* var først og fremst kjent for sine nøtter, og under adjektivet *avellana* (= fra *Abella*) kom man etter hvert til å underforstå ”nøtter”. Dette finner vi igjen i *Corylus avellana*, som er det vitenskapelige navn på hassel. Ett enkelt stedsnavn vil alltid være et nokså tynt utgangspunkt for mer vidtrekkende konklusjoner. Vergil var født nær Mantua i datidens Gallia Cisalpina, som tilsvarer dagens Nord-Italia, og det kan tenkes at det som ligger til grunn for stedsnavnet *Abella*, er et isolert importord fra nord. Dessuten er, som vi snart skal se, et eple ikke alltid et eple.

I mange språk skilles det mellom frukten og treet. Romernes ord for eple var in-
tetkjønns substantivet *malum*, og for treet hunkjønns substantivet *malus*. På italiensk finner vi *malum* igjen i *mela*, mens man i Frankrike snakker om *pomme*. Også her finnes en sammenheng: Epletre kan på latin også hete *pomum malum*. Her betyr *pomum* frukttré, og det er dette ordet som dukker opp igjen i fransk *pomme* (eple) og *pommier* (epletre). Eplet har i det hele tatt en tendens til å frigjøre seg fra epletreet idet

det ofte blir brukt om en rekke andre kuleformede frukter og gjenstander som f. eks. engelsk *fir apple* og tysk *Kienapfel* = furukongle. I mange land fikk poteten, som er en stengelknoll og innvandrer fra Amerika, et navn som gjenspeiler epleformen: fransk *pomme de terre*, i deler av det tyskspråklige området *Erdapfel*, nederlandsk *aardappel* – og hvem kjenner ikke poteten som *jordepple* eller rett og slett som *eple*? Til min familie i Stavanger kom det hver høst en gårdbruker fra Sola for å selge *eple* – hadde han ment frukten fra epletreet, ville han ha sagt *sødeple*. I Italia dukker tomaten, en annen innvandrer, opp som *pomodoro*, i Østerrike til og med som *Paradiesapfel*. Også en saftig appelsin har en sammenheng med eplet. Ordet er kommet til oss fra nedertysk/nederlandsk *appelsine* (i moderne nederlandsk: *sinaasappel*), som igjen er en oversettelse av fransk *pomme de Sine* = kinaeple (jf. sinologi, vitenskapen om kinesisk språk og kultur). Tilsynelatende merkelig er det at en hest kan være *apalgrå*, på tysk *apfelgrau*. Det dreier seg her om epleformede dropler (flekker) som særlig opptrer på en gråskimlet hest. I det hele tatt har eplet vært assosiert med noe positivt og gjerne dynamisk. Det er ikke for ingenting at eplekjerne amerikanere liker å kalle New York for ”The Big Apple”, og at et innovativt amerikansk IT-selskap har et eple som sin logo. Til slutt må også nevnes at eplets vanligvis harmoniske kuleform i verdslig symbolikk har ført til at det fremstår som et bilde på fullkommenhet. Siden Karl den stores kroning til tysk-romersk keiser i år 800 har ”rikseplet” spilt en historisk-politisk rolle som symbol på makt. Men også det positive kan, som vi snart skal se, under gitte omstendigheter vendes til det motsatte.

I likhet med ordet for eple har ordet for epletre en fellesgermansk opprinnelse. Her er ordet for eple blitt utvidet med et morfem (minste språklige element med betydningsbærende funksjon) som kan rekonstrueres til *-tro-*. Dette finnes særlig i navn på trær og busker, jf. tysk *Wacholder* (einer) og *Holunder* (hyll), og også i ordet for epletre, norsk *apal*, svensk *apel*, eldre dansk *abild*, gammelnorsk *apaldr*, gammelhøytysk *affoltra*, gammelengelsk *appelder* el. *apuldre*. Allerede i middelengelsk ble det erstattet av *appeltrē*. Noe lignende finner vi i tysk, hvor det i normalspråket er blitt fortrent av *Apfelbaum*. I det tyske språkområdet lever det særlig videre i en rekke forvanskede stedsnavn som f.eks. *Apolda*, *Affoltern* eller nederlandsk *Apeldoorn*. Også i norsk finner vi sterkt omdannede stedsnavn hvor sammenhengen med *apal* ikke lenger er umiddelbart synlig, f.eks. *Apeland*, *Afset*, *Abelsø*. Forskjellen mellom *eple* og *apal* kommer klart til syne i den følgende varianten av et kjent ordspråk: *Eplet fell ikke langt fra apalen*.

Arkeologiske funn viser at villapal har vært vidt utbredt i Europa, og at den på mange måter kan betraktes som en eldgammel nytteplante. Rester av villepler er påvist i kjøkkenmøddinger i steinalderboplasser fra store deler av Europa. De er gjerne delt i to og ser ut til å ha blitt tørket. I Osebergskipet ble det funnet 54 godt bevarte hele epler som i form svarer til de villeplene vi kjenner i dag. I Magnus Lagabøtes landslov fra slutten av tolvhundretallet er det snakk om *eplegard*, men ordet finnes ikke i eldre kilder, og det er også mulig at *eplegard* har betydning frukthage, på samme måte som *kålgard* betydde grønnsakhage. Det var først etableringen av munkekloster i Norge som satte fart i epledyrkingen i vårt land.

Selv om eplene fra villapal stort sett er sure, er det ikke utenkelig at det også her fantes trær som hadde mindre sure epler, og som man derfor tok bedre vare på. Da andre eplearter med søtere frukter fant innpass i Europa, var grunnlaget til stede for utviklingen av en mer sofistikert dyrking av epler. I *The story of the apple* (Juniper & Mabberley 2006) argumenteres det for at det som senere utviklet seg til det dyrkede eple, opprinnelig var en innvandrer fra det indre av Sentralasia, og at innvandringen fant sted via det gamle persiske keiserriket, Makedonia og antikkens Hellas. Ca. 300 f.Kr. omtaler den greske filosofen Theofrastos seks eplesorter. Plinius d. e. (ca. 25 – 78) nevner i sin *Naturalis historia* 26 sorter, men ingen av disse lar seg identifisere.

Romerne hadde tidlig lært frukt dyrkingen å kjenne og utstyrte seg for sikkerhets skyld også med en egen gudinne for frukt dyrking, *Pomona*. Med sedvanlig kolonialistisk kulturimperialisme gjorde de nærmest krav på å være eple dyrkingens oppfinnere og var av den oppfatning at frukt dyrking neppe var mulig i områder nord for de sentrale deler av Romerriket. Den romerske historikeren Tacitus (ca. 55 – 117) skriver f. eks. om Germania at landet er fruktbart og velegnet til korndyrking, men at klimaet ikke tillater frukt dyrking. En annen Tacitus, Marcus Claudius Tacitus (romersk keiser 275 – 276) bemerker med en viss arroganse at germanerne bare spiser *agrestiae pomae*, ville epler, mens de mer kultiverte romerne foretrekker *urbaniore*s, dyrkede epler. Noen hundre år senere var eple dyrkingens kunst likevel blitt spredt over store deler av Mellom- og Sentraleuropa. Rundt år 800 lot Karl den store (742 – 815) forfatte en detaljert instruks om hvordan krongodsene skulle forvaltes. I denne *Capitulare de villis vel curtis imperii* finner man for første gang en liste med navngitte eplesorter. Selv om sortene ikke lar seg identifisere, avslører den språklige formen på noen av eplenavnene (*gosmaringer*, *geroldinger*) at vi befinner oss i det tyske språkområdet, og at eple dyrkingens kunst har spredt seg til Tyskland.

I myter og sagn dukker eplet opp i utallige varianter. Det oppfattes gjerne som symbol på fruktbarhet og livskraft. I gresk mytologi var Dionysos epletreets far, og han ga det videre til Afrodite, skjønnhetens og kjærlighetens gudinne. I Hesperidenes hager vokser gylne epler som gir udødelighet og evig ungdom til dem som spiser dem. En norrøn parallell til dette sagnet er gudinnen Idunns epler som er livgivende og foryngende. Det er imidlertid usikkert om dette er en opprinnelig del av den norrøne myteverdenen, det kan like gjerne dreie seg om importvare. Fra gresk mytologi stammer også begrepet ”stridens eple”. Eris, gudinne for splid og uenighet, kaster et gulleple med innskriften ”Til den vakreste” inn blant gudinnene Afrodite, Hera og Athene, noe som selvsagt utløser en intens rivalisering blant de tre skjønnhetene. Zevs bestemmer at en dødelig, et menneske, skal opptre som skjønnhetsdommer og utpeker Paris, prins av Troja, til oppgaven. Gudinnene forsøker å bestikke ham: Hera lover ham makt, Athene krigslykke og Afrodite kjærlighetslykke i form av verdens vakreste kvinne, den skjønnne Helena, prinsesse av Sparta. Hun er dessverre allerede gift, men dette er ikke noe problem for en gudinne, og med Afrodites hjelp bortføres hun av Paris. Og dermed utløses Den trojanske krig som fører til Trojas undergang. Et problem med disse mytene er at det ikke lar seg si med sikkerhet at fruktene det er snakk

Lucas Cranach d. e. *Adam und Eva*
(1526, fra www.zeno.org).

(hankjønn) som betyr ”dårlig, mindreverdig, ond”. Substantivet har lang vokal, og adjektivet kort vokal, men i skrift fremstår adjektivet som identisk med *malus* (epletre) og *malum* (eple). I den kristne tradisjon oppfattes eplet som symbol på arvesynden og kjødets lyst. Det er derfor ikke merkelig at kvinnebryst ofte sammenlignes med epler. Når Jesusbarnet eller Jomfru Maria avbildes med et eple i hånden, er dette imidlertid blitt til et bilde på at synden er blitt overvunnet. Hos maleren Lucas Cranach d. e. (ca. 1475 – 1553) finner vi mange varianter av syndefallet. På maleriet som er gjengitt her, ser vi Adam og Eva foran Kunnskapens tre. Treet fremstår entydig som et epletre bugnende av frukt. I forgrunnen ser vi vinranker og druer, med vinbladene strategisk plassert. I en symbolsk framstilling av den harmoni som hersket før syndefallet, ligger løven fredfullt sammen med de andre dyrene. En bit av eplet ble forresten sittende igjen i Adams hals, hvor det ble til adamseplet, et minne om et fatalt fruktmåltid. Et annet livsfarlig eple finner vi i eventyret om *Schneewittchen* (Snøhvit), som faller i en dødlignende søvn etter å ha spist av et fristende, men forgiftet eple hun har fått av sin onde stemor.

Her kan det være på sin plass å trekke inn lyrikeren og fruktdyrkeren Olav H. Hauge. I hans dikt finnes det mange referanser til epledyrking. I ett av disse diktene, ”Eg hogg ned den store apalen utfor glaset”, skriver han at han har måttet hogge ned en stor apal både fordi den tok lys og utsyn og fordi Gatnerhallen ikke lenger ville ha epler av sorten Flaskeepple. Dette er en gammel eplesort som ser ut til å ha sitt opphav i Holstein. Flaskeepplet som har en gjennomsnittsbredde på 66 mm og en gjennomsnittshøyde på 72 mm, er nærmest egg- eller valseformet, og det er ikke lett å argumen-

om, virkelig har vært epler. Det kan like gjerne ha vært kveder eller appelsiner.

En annen eplemyte er knyttet til de fatale hendelsene i Edens hage hvor Eva, forledet av slangen, får Adam til å spise en av de forbudte fruktene fra Kunnskapens tre. Konsekvensene av dette syndefallet kjenner vi alle. De fleste av oss assosierer fruktene på Kunnskapens tre med epler, noe som imidlertid ikke har noen rot i Bibelen, hvor det nokså ubestemmelig bare er snakk om ”frukter”. At disse fruktene etter hvert ble til epler lar seg på den ene siden forklare gjennom eplets sterke stilling i ikke-kristne myter og på den andre siden gjennom et ordspill som ser ut til å ha sin rot i *Vulgata*, den første latinske bibeloversettelsen. Slangens ord til Adam og Eva om at ”dere vil kjenne godt og ondt”, er i *Vulgata* oversatt som ”*scientes bonum et malum*”. Ordspillet ligger i adjektivet *malum* (intetkjønn)/*malus*

tere for at det skal ha fått sitt navn pga. en entydig likhet med en flaske. Hvis vi tar en titt på eplesortens danske og tyske navn, ser vi at det er sammenligningen med kvinnebryst som har vært avgjørende. Både i eldre dansk og tysk kan *flaske/Flasche* være en betegnelse på kvinnebryst. Enda tydeligere blir dette når vi ser på det vanligste danske navnet på dette eplet, *Nonnetitte*, etter nedertysk *Titte*, som opprinnelig betyr brystvorte, men som etter hvert har utviklet seg til en folkelig betegnelse for kvinnebryst. Utviklingen tilsvarer den vi finner i norsk *pupp*. På folkelig dansk har sorten også enda mer eksplisitte navn: *Nonnepatter, Jomfrupatter*.

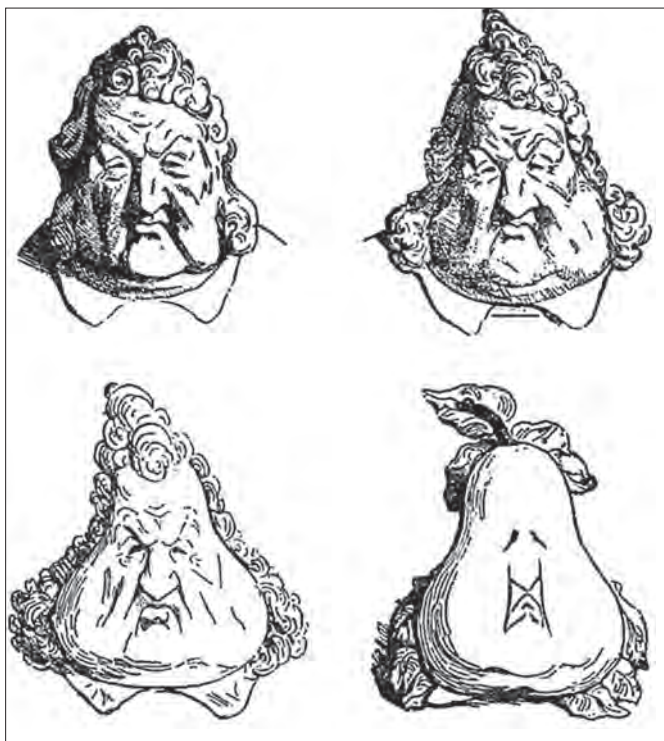
De to andre fruktene i vår frukttrio kan ikke oppvise den samme lange forhistorien som eplet. Både *pære* og *plomme* er gamle lånord som stammer fra latin. Norsk *pære* (som er kommet til norsk gjennom gammelengelsk *pere*), engelsk *pear*, fransk *poire*, tysk *Birne* går alle tilbake til latin *pirum* (frukten)/*pirus* (treet). I latin ble ordet svært ofte brukt i flertallsformen *pira*, som ble oppfattet som et hunkjønnsord da det fant veien inn i andre språk. I tysk har ordet dessuten også blitt utstyrt en *-n*. Dette skyldes at en *n* er kommet inn gjennom at substantivet på samme måte som på latin ofte ble brukt i flertall: gammelhøytysk *bir(e)n*. I gammelhøytysk finnes former både med *b-* og *p-* i framlyd (*bira, pira*).

På samme måte som *eple* blir *pære* ofte brukt om pæreformede gjenstander (jf. *bestepære, lyspære*). Ordet brukes ofte om hode, og en person kan derfor være *høy/blot på pæra*. I en kjent karikatur fra 1831 bruker f.eks. tegneren Honoré Daumier (1808 – 1879) pæren for å latterliggjøre kong Louis-Philippe (neste side).

Som forsterking dukker pæren tilsynelatende også opp i helt andre sammenhenger: en person kan være *pære full* eller snakke *pære tøv*. Her dreier det seg ikke om frukten, men sannsynligvis om en forvanskning av fransk *pure* = ren, fullstendig. Ludvig Holberg utnytter forresten denne språklige likheten i ett av sine epigrammer:

Jeg troer at Træets Frugt var Æble ej, men *Pære*:
hvor kan vi ellers tidt saa pæredumme være?

For ordet *plomme* er forholdene på mange måter de samme som for *pære*. Plommen kommer fra områdene rundt det østlige Middelhav. Ordet går tilbake til latin *prunum* (frukten)/*prunus* (treet), som igjen er et lånord fra gresk *proûmnon* (frukten)/*proûmnē* (treet). Vi finner ordet igjen i fransk *prune*, mens det i alle germanske språk og i enkelte østlige franske dialekter opptrer med en *-m-* som ikke er så lett å forklare. Det er mulig at de greske *-m-*formene er kommet inn i germansk gjennom en mer østlig innvandringsrute over den nordvestlige delen av Balkanhalvøya, både da og nå et sentrum for plommedyrking. I germanske språk har ordet som oftest *-l-* og ikke *-r-*: gammelengelsk *plūme*, norrønt *plūme*, gammelhøytysk *pfrūma* el. *pflūma*. I tyske dialekter finnes ennå former med *-r-*. Overgang fra *-r-* til *-l-* er ikke uvanlig fenomen, jf. latin *peregrinus* som blir til tysk *Pilger* og norsk *pilgrim*. I moderne dansk finner vi en annen variant, *blomme*. Her skyldes den innledende *b-* en sammenblanding med *blomme* (blomst). På norsk opptrer et lignende fenomen idet *eggeplomme* ikke har noe å gjøre med frukten, men med *blomme* i betydningen blomst. Svensk *plommon* (og *päron*) er oppstått i analogi med andre frukt- og bærnavn på *-on* (f.eks. *smultron*).

Honoré Daumier. *Les Poires*
(1831, fra www.quora.com).

Også norsk *plomme*/tysk *Pflaume* er et ord som er blitt overført til legemsdeler, men i motsetning til de to foregående havner vi her i et entydig vulgært språksjikt. På flere språk brukes plommen på grunn av sin utseende og sin konsistens som en vulgær betegnelse på det kvinnelige kjønnsorgan. Forfatterens bluferdighet avholder ham fra å eksemplifisere denne bruken.

I forbindelse med *plomme* kommer vi ikke utenom å si noen ord om *sviske*, et ord som er lånt fra tysk. For de fleste av oss er *sviske* i dag identisk med tørkede plommer, men i pomologien, læren om fruktdyrking, klassifiseres storparten av de plommer som dyrkes i Europa, som *sviskeplommer*. Denne norske betegnelsen er i grunnen nærmest smør på flekk. I Nordtyskland brukes *Pflaume* generelt om plommer, i Sørtyskland skilles det mellom *Pflaume*, runde plommer som modner tidlig, og *Zwetschge*, mer avlange plommer som blir senere modne. Ordet *sviske* viser dessuten hvordan et ord gjennom tidene kan forvandles og forvanskes til det nærmest ugjenkjennelige. Det mest sannsynlige opphavet er *davascena*, et ord som lar seg påvise i eldre franske og italienske dialekter. Dette kommer fra senlatin *damascena* og gresk *damáskenōn*, plommer fra Damaskus, noe som viser til at plommen er en frukt som opprinnelig kommer fra det østlige Middelhavsområdet. Allerede hos Plinius d.e. er det snakk om *pruna damascena*, jf. også engelsk *damask plum* og nederlandsk *damastpruim*. I tysk er den første stavelsen *dav-* blitt kontahert til *tw-* eller *dw-* som i samsvar med den høytyske lydforskyvningen igjen er blitt til *zw-*, og da får vi *Zwetsche* eller *Zwetschge* som vi finner igjen i norsk *sviske*. For å gjøre bildet enda mer komplisert blir *zw-* i deler

av det tyske språkområdet til *qu-*. Bestiller man et glass plommebrennevin, kan man derfor like gjerne få et glass *Quetschenwasser* som *Zwetschgenwasser*.

Litteratur

- Arbmann, H., Hoops J. & Beck, H. 1973 – 2008. – *Reallexikon der germanischen Altertumskunde* – 2. utg. Berlin.
- Bertsch, K. & Bertsch, F. 1947. – *Geschichte unserer Kulturpflanzen*. – Stuttgart.
- Bibelen. 2011. – E-utg.: <www.bibel.no/site/core/content/Home/Hovedmeny/Nettbibelen.aspx#.UOVklnfgeTA>
- Biblia Sacra Vulgata*. E-utg.: www.biblegateway.com/versions/?action=getVersionInfo&cid=4
- Bredsted, H. C. 1890 – 1896. – *Haandbog i dansk Pomologi*. – Odense.
- Falk, H. S./Torp, A. 1910 – *Norwegisch-dänisches etymologisches Wörterbuch*. – Heidelberg.
- von Fischer-Benzon, R. 1894 – *Altdeutsche Gartenflora*. – Kiel/Leipzig.
- Fægri, K. 1960. – *Norges planter*. – Oslo.
- Genauast, H. 1996. – *Etymologisches Wörterbuch der botanischen Pflanzennamen*. – 3. utg. Hamburg.
- Hauge, O. H. 1971. – *Spør vinden*. – Oslo.
- Hegi, G. 1995. – *Illustrierte Flora von Mitteleuropa. Bd. 4, Teil 2B*. – 2. völlig neubearbeitete und erweiterte Aufl. Berlin/Wien.
- Holberg, L. 1863. – *Epigrammer oversatte fra den latinske tekst*. – Trondhjem.
- Juniper, B. E. & Mabblerley, D. J. 2006. – *The story of the apple*. – Portland, Oregon.
- Kalkar, O. 1918. – *Ordbog til det ældre danske sprog. Bd. 5*. – København.
- Kluge, F. 2002. – *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. – 24. oppl., Berlin, New York.
- Kvaale, E. & Skard, O. 1958. – *Norsk pomologi. Bd. 2. Perer*. – Oslo.
- Lagerberg, T., Holmboe J. & Nordhagen R. 1950 – 1958. – *Våre ville planter* – Rev. og forøkt utg. Oslo.
- Lange, J. 1960. – *Ordbog over Danmarks plantenaavne*. – København.
- Lloyd, A., Springer, O., Lühr, R. & Purdy, K. 1988 – 2009. – *Etymologisches Wörterbuch des Althochdeutschen*. – Göttingen.
- Marzell, H. 1943 – 1958. – *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen*. – Leipzig.
- Moldenke, H. N. & Moldenke, A. L. 1952. – *Plants of the Bible*. – New York.
- Müller, G. & Frings, T. 1968 – *Germania romana 2*. – Halle (Saale).
- Norsk ordbok. *Ordbok over det norske folkemålet og det nynorske skriftmålet*. 1966 – 2012. – Oslo.
- Rolland, E. 1903. – *Flore populaire ou Histoire naturelle des plantes dans leurs rapport avec le linguistique et le folklore*. – Paris.
- Sauerhoff, F. 2004. – *Etymologisches Wörterbuch der Pflanzennamen* – 2. utg. Stuttgart.
- Stedje, P./Skard, O. 1947 – *Norsk pomologi. Bd. 1. Epler*. – 3. utg. Oslo.
- Walde, A. 1938. – *Latinisches etymologisches Wörterbuch*. – 3. oppl. Heidelberg.
- von Wartburg, W. 1959. – *Französisches etymologisches Wörterbuch. Bd. 9*. – Basel.
- Aasen, I. 1918. – *Norsk ordbog*. – 4. utg. Kristiania.